

AUTEURS

Kirsten Tinnemans

Marlinda van der Hoff

Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

maart 2019

OP BASIS VAN INTERVIEWS MET DUITSE EXPERTS

DULDUNG: NADERE VERKENNING VAN MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE VAN UITGEPROCEDEERDE ASIELZOEKERS IN DUITSLAND

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Onderzoeksaanpak	3
Wat is Duldung?	3
Wie komt in aanmerking voor Duldung?	4
Waarom Duldung?	4
Vormen van Duldung	4
Cijfers	5
Wonen	5
Sociale voorzieningen	5
Werk en opleiding	6
Perspectief op permanent verblijf	6
Hoe zien de mogelijkheden van Geduldeten er in de praktijk uit?	6
Kosten en financiering van Duldung	7
Bedoelde en onbedoelde effecten	7
Conclusie	8
Samenvatting	8
Bijlage: Vragen van Nederlandse beleidsmakers ten aanzien van Duldung aan Duitse experts	11
Bijlage: Geïnterviewde experts en geraadpleegde literatuur	13

Inleiding

Uitgeprocedeerde asielzoekers hebben geen recht meer op verblijf in Nederland, maar kunnen ook niet altijd uitgezet worden. Deze groep verkeert vaak in een uitzichtloze situatie. Ze mogen niet betaald werken, en in veel gevallen ontbreekt een zinvolle dagbesteding. Dit kan het welbevinden van deze mensen verminderen en mogelijk leiden tot overlast of delinquent gedrag. Maatschappelijke participatie, bijvoorbeeld in de vorm van onderwijs of werk, draagt bij aan een zinvolle dagbesteding en kan daarmee het welbevinden van deze mensen vergroten en de kans op overlast verminderen.

In Duitsland is al meer bekend over maatschappelijke participatie van uitgeprocedeerde asielzoekers. Uitgeprocedeerden, die nog niet uitgezet kunnen worden, krijgen een zogeheten Duldung. Dit houdt in dat hun plicht om het land te verlaten tijdelijk is uitgesteld. Deze groep heeft bepaalde rechten wat betreft onderwijs, werk en wonen.

Naar aanleiding van vragen van Het Landelijk Ongedocumenteerden Steunpunt (LOS) en het Steunpunt Vluchtelingen (ASKV) heeft het Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS) besloten om vanuit de portaalfunctie van KIS het Duitse beleid op dit terrein te verkennen.

Voor dit onderzoek zijn twee kennisproducten opgesteld: een eerste beleidsverkenning (Maatschappelijke participatie van uitgeprocedeerde asielzoekers, een verkenning van Duits beleid) op basis van een bestudering van beleidsdocumenten. Voorliggend [rapport](#) is het tweede kennisproduct en is een nadere verkenning van Duldung op basis van interviews met Duitse experts een aanvullende documentstudie.

Onderzoeksaanpak

Aan de hand van het eerste kennisproduct heeft een aantal beleidsambtenaren van gemeentes gezamenlijk vragen geformuleerd om (de werking van) Duldung beter te begrijpen. Een overzicht van deze vragen is te vinden in de bijlage van dit rapport. Vervolgens hebben we deze vragen voorgelegd aan drie Duitse experts met kennis en ervaring over beleid en praktijk op het gebied van Duldung. Vervolgens hebben we de uitkomsten van deze interviews met een aantal beleidsmedewerkers van gemeentes en enkele betrokken maatschappelijke organisaties werkzaam in de begeleiding van uitgeprocedeerde asielzoekers, besproken. Daarnaast hebben we enkele aanvullende documenten geraadpleegd.

De twee verkennende publicaties van het KIS over het Duits beleid (Duldung) hebben zich voornamelijk gericht op zicht krijgen op wat het beleid inhoudt en hoe het uitpakt in de praktijk. Op basis van dit onderzoek is het niet mogelijk uitspraken te doen over wat Duldung kan betekenen voor de Nederlandse situatie. Wel kunnen beleidsmakers en begeleiders van uitgeprocedeerde asielzoekers de twee publicaties gebruiken ter kennisgeving bij het verder ontwikkelen c.q. aanpassen van beleid en praktijk van de opvang en ondersteuning van uitgeprocedeerde asielzoekers in Nederland.

In voorliggend document gaan we eerst kort in op wat Duldung is, de achtergrond en welke vormen van Duldung er zijn, voornamelijk op basis van de documentstudie. Vervolgens beschrijven we de aantallen Geduldeten en uit welke landen de Geduldeten in de praktijk afkomstig zijn. Dit hebben we gedaan op basis van de uitkomsten van de interviews en de aanvullende documentstudie. Vervolgens beschrijven we de informatie, die we met name uit de interviews met experts hebben opgehaald, over wat de mogelijkheden voor Geduldeten zijn op het gebied van wonen, sociale voorzieningen, werk en onderwijs, en perspectief op permanent verblijf. Ook beschrijven we de in de interviews opgehaalde informatie over kosten en financiering van Duldung en de werking van Duldung in de praktijk en de bedoelde en onbedoelde effecten, die in de interviews naar voren zijn gekomen. We eindigen deze nadere verkenning met een (korte) conclusie op de hoofdvragen van dit onderzoek, gevolgd door een samenvatting.

Wat is Duldung?

Afgewezen asielzoekers kunnen niet altijd terugkeren naar het land van herkomst. In Duitsland biedt Duldung (letterlijk vertaald: tolerantie) sinds november 2006 een mogelijkheid voor deze groep mensen om tijdelijk legaal in Duitsland te verblijven. Iemand die in het bezit is van een Duldung is een Geduldete. Een Geduldete is als zodanig geregistreerd en is daarmee legaal in Duitsland. Duldung is een tijdelijk uitstel van terugkeer naar het land van herkomst en wordt meestal uitgegeven of verlengd voor zes maanden of kortere tijd.¹ Het is géén verblijfsrecht of verblijfsstatus.

In de Aufenthaltsgesetz – de Duitse vreemdelingenwet – is opgenomen welke rechten Geduldeten hebben, en onder welke voorwaarden. Hierin staat beschreven wat de mogelijkheden zijn tot het volgen van een (beroeps)opleiding, het hebben

1 Dienelt, K. (13 september 2016). Duldung: Was ist eine Duldung und mit welchen Rechten ist sie verbunden?

van betaald werk, recht op sociale voorzieningen (waaronder wonen) en mogelijkheden voor het (alsnog) krijgen van een verblijfsvergunning.

Wie komt in aanmerking voor Duldung?

De groep mensen die aanspraak kan doen op Duldung is gevarieerd. Dit kunnen zowel mensen zijn die na een asielprocedure zijn afgewezen en uitgeprocedeerd, maar ook anderen die al langere tijd in Duitsland verblijven, maar die om een of andere reden hun verblijfsrecht hebben verloren. Ook zij kunnen aanspraak maken op Duldung als ze niet terug kunnen naar het land van herkomst. Getalsmatig is deze laatste groep kleiner dan de Geduldeten uit de groep uitgeprocedeerde asielzoekers.

Waarom Duldung?

De achterliggende gedachte achter Duldung is dat, naarmate een uitgeprocedeerde asielzoeker langer in Duitsland verblijft - in afwachting van zijn of haar terugkeer - de afstand tot de maatschappij groter wordt, als diegene geen mogelijkheden krijgt om te integreren. Met behulp van Duldung kunnen Geduldeten - in afwachting van de eventuele terugkeer naar het land van herkomst - actief zijn en werken aan hun integratie.

Daarnaast is de Duitse overheid in staat om - op basis van de Geduldeten die zij in beeld hebben - inzage te hebben in wie de uitgeprocedeerde asielzoekers zijn en waar zij verblijven. Geduldeten verblijven ten slotte legaal in Duitsland.

Vormen van Duldung

De deelstaten in Duitsland besluiten of iemand een Duldung toegewezen krijgt. Deze moet worden aangevraagd bij de immigratiediensten en worden door hen beoordeeld.

Er zijn verschillende gronden om Duldung toe te wijzen. Bij een *Anspruchsduldung* **moet** een deelstaat een Duldung toekennen. Iemand heeft recht op een Duldung:

1. Wanneer het praktisch of juridisch onmogelijk is voor een persoon om uit te reizen (verreweg de meest voorkomende reden voor Duldung). Dit is onder andere het geval wanneer:
 - a. Het paspoort of andere (reis)documenten van de persoon ontbreken.
 - b. Het land van herkomst niet meewerkt aan de terugkeer.

- c. De persoon niet reisvaardig is i.v.m. ziekte of (risicovolle) zwangerschap.

In het geval van een *Ermessensduldung* **mag/kan** een deelstaat een Duldung toekennen, namelijk:

2. Wanneer het om humanitaire redenen onmogelijk is voor een persoon om uit te reizen, en beter is om in Duitsland te blijven. Dit is onder andere het geval wanneer:
 - a. Er concrete dreiging bestaat van marteling of de doodstraf voor de persoon².
 - b. De persoon (ernstig) ziek is en er in het land van herkomst geen reële mogelijkheden voor behandeling zijn, waardoor de gezondheidssituatie van de persoon zal verslechteren.
3. Wanneer dringende persoonlijke redenen of een wezenlijk publiek belang een (kortdurend) verder verblijf in Duitsland vereisen. (Bijvoorbeeld: iemand is aan het einde van het schooljaar of aan het einde van een beroepsopleiding, en wil deze nog afmaken.)

Tot slot **kan/mag** een *Ausbildungsduldung* worden toegekend:

4. Wanneer de persoon een erkende beroepsopleiding volgt of heeft gevolgd. De *Ausbildungsduldung* wordt toegekend voor de duur van de beroepsopleiding.

Uit de interviews met experts blijkt dat, voor de aanvraag en toekenning van een Duldung vanwege redenen onder (1) en (2), de verschillende deelstaten hier eenduidig in lijken te handelen. Deelstaten gaan daarentegen op verschillende manieren om met het toekennen van Duldung op grond van redenen onder (3) en (4). In de landelijke wet wordt namelijk niet verder gespecificeerd wat er wordt verstaan onder persoonlijke redenen en een wezenlijk publiek belang. Ook zijn er verschillen tussen deelstaten in de mate waarin een *Ausbildungsduldung* (makkelijk of minder makkelijk) wordt toegekend - en dus ook verschillen in mogelijkheden van volwassen Geduldeten om een beroepsopleiding te volgen. De uitvoering van het Duldung-beleid verschilt dus per deelstaat. Het komt bijvoorbeeld ook voor dat deelstaten aan gemeenten druk opleggen om (meer) in te zetten op terugkeer van Geduldeten, aldus een van de experts.

² Een dergelijke dreiging vormt niet automatisch grond voor het verkrijgen van een vluchtelingenstatus. Hiervoor moet er namelijk sprake zijn van een grond van vervolging zoals in het Verdrag van Genève is vastgelegd.

Cijfers

Uit de documentatie blijkt dat er ca. 163.000 Geduldeten in Duitsland zijn, van wie er ca. 31.000 intussen meer dan vijf jaar in Duitsland verblijven. Bijna 30% van deze groep zijn kinderen. Van iets meer dan de helft van de mensen met Duldung is de reden van toekenning bekend. Bij 2/3^e daarvan (van de helft) is een gebrek aan reisdocumenten de reden voor toekenning van Duldung. Van ongeveer 14% is aannemelijk dat diegene niet zal vertrekken³

De meeste Duldungen worden afgegeven in gevallen waar terugkeer naar land van herkomst niet mogelijk is: omdat er iets ontbreekt, bijv. een paspoort of andere papieren, of vanwege ziekte. Of: als er binnen een gezin één persoon is die (nog) niet kan terugkeren, dan worden de andere gezinsleden Geduld. Bij alleenstaande (veelal jonge mannelijke) Geduldeten zijn meestal opleiding of andere activiteiten de reden dat ze Geduld. zijn.

De meeste Geduldeten zijn, aldus de geïnterviewden, afkomstig uit o.a. Pakistan, India, Iran, Irak, landen in sub-Sahara Afrika, Azerbeidzjan, Centraal-Aziatische landen en Maghreb-landen. Ook zijn er onder de Geduldeten mensen die (op wat voor manier dan ook) met twee Afrikaanse staten verbonden zijn en van wie het niet duidelijk is wat de officiële nationaliteit is, of beide staten de nationaliteit niet erkennen.

In aanvulling op bovenstaande genoemde landen door de experts tijdens de interviews blijkt uit beschikbare cijfers dat ongeveer 1/3^e van de Geduldeten uit Europa afkomstig is (met name Servië/Kosovo, Albanië, Rusland): dit betreft ca. 62.000 personen (zowel mannen als vrouwen). Daarnaast zijn ook ca. 10.450 Geduldeten afkomstig uit Afghanistan, het merendeel mannen.⁴

Wonen

Personen die in Duitsland asiel hebben aangevraagd, krijgen een woonplaats toegewezen om te wonen. Bij de verdeling van asielzoekers over de deelstaten wordt een verdeelsleutel gebruikt, de zogeheten Königsteiner Schlüssel. Asielzoekers en Geduldeten

zijn als gevolg hiervan waarschijnlijk redelijk evenredig verdeeld over Duitsland.

Een van de geïnterviewden geeft aan dat Geduldeten alleen van woonplaats kunnen veranderen wanneer zij een zeer goede reden daarvoor hebben, bijvoorbeeld als ze in een andere woonplaats een fulltime baan kunnen krijgen.

In principe wonen Geduldeten zoveel mogelijk in zelfstandige woningen. Van Geduldeten wordt gevraagd om zelf een eigen woning te vinden. Maar het duurt in de praktijk lang voordat dit lukt, omdat er te weinig woningen zijn. Als gevolg hiervan moeten Geduldeten vaak met elkaar samenwonen in een huis met gedeelde voorzieningen. Het samenleven is in de praktijk problematisch, aldus een van de geïnterviewden. Geduldeten kunnen te maken krijgen met zaken als geluidsoverlast of ruzies (doordat mensen met verschillende nationaliteiten of verschillende religies onder een dak moeten samenwonen). Dit kan met name vervelend zijn voor Geduldeten die bijvoorbeeld een opleiding volgen (en geen geld hebben voor een eigen woning).

Het samenwonen heeft daarnaast een negatief effect op de integratie; mensen blijven sneller thuis en hebben geen (of minder) contact met de Duitse bevolking, aldus een van de geïnterviewden.

Sociale voorzieningen

De manier waarop basisvoorzieningen (zoals onderdak, kleding en eten) worden uitgekeerd, verschilt per deelstaat. De mogelijkheid bestaat om in plaats van in geld, bepaalde voorzieningen in natura te geven. In de praktijk gebeurt dit niet, aldus een van de experts. Maar het is, op het moment dat wij deze geïnterviewde spraken (augustus 2018), wel een stevige discussie. De discussie gaat erom in hoeverre die deelstaten die voorzieningen uitkeren in de vorm van geld meer Geduldeten aantrekken dan wanneer bepaalde voorzieningen in natura zouden worden uitgekeerd.

Geduldeten kunnen worden gekort op sociale voorzieningen wanneer bij de immigratiedienst de indruk bestaat dat zij alleen naar Duitsland zijn gekomen om van de voorzieningen gebruik te maken. Een andere reden voor korten op sociale voorzieningen is het niet meewerken aan hun eigen terugkeer (bijvoorbeeld bij identiteitsvaststelling), of wanneer een Geduldete geen moeite

3 IST-Zahlen in Deutschland lebender Flüchtlinge, Angaben des AZR (Ende 2017). Website: https://www.nds-fluerat.org/wp-content/uploads/2018/04/Vermerk_IST-Zahlen_Ende-2017_LINKE_Tabelle2-1.pdf

4 Statistisches Bundesamt (Destatis) (2018). Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ausländische Bevölkerung Ergebnisse des Ausländerzentralregisters. Fachserie 1 Reihe 2, 2017.

doet om aangeboden werk uit te voeren wanneer zij wel arbeidsvaardig (lees: kunnen werken) zijn.⁵

Er zijn geen speciale regelingen voor Geduldeten om een lening af te sluiten bij de bank. Voor hen gelden dezelfde regels als voor Duitse burgers: als er niet genoeg zekerheden zijn, kun je geen krediet van een bank krijgen, aldus de geïnterviewden.

Werk en opleiding

Na drie maanden vanaf het moment van asielaanvraag mogen vreemdelingen (en dus ook Geduldeten) werken. In de regel krijgen zij betaald volgens het minimumloon. Geduldeten zijn grotendeels werkzaam in beroepen waarvoor geen kwalificaties nodig zijn (m.b.t. opleidingsniveau). Het gaat hierbij om (zogenaamde instap)beroepen zoals kapper, bakker, metselaar, winkelmedewerkers of restaurantmedewerker. Er zijn bijvoorbeeld ook Geduldeten die voorheen in Italië verbleven, daar Italiaans hebben geleerd, en dan in een Italiaans restaurant gaan werken, aldus een van de geïnterviewden. Zodra een Geduldete een arbeidscontract heeft, en er wordt een paspoort beschikbaar gesteld waarmee de Geduldete kan uitreizen, dan kan het arbeidscontract meteen worden beëindigd en moet hij/zij naar het land van herkomst worden teruggestuurd.

Geduldeten mogen ook een (beroeps)opleiding volgen. Dit kan een door de staat erkende (beroeps)opleiding zijn, of een opleiding bij een werkgever die de Geduldete hiermee in dienst neemt (en waarbij de Geduldete beroepsplchtig is). Een van de geïnterviewden geeft aan dat elektronica populair is bij Geduldeten, maar hier is een zware opleiding voor nodig. Andere populaire opleidingen leiden op tot de (zogenaamde instap)beroepen zoals hierboven beschreven. Een geïnterviewde geeft aan dat banen in het gezondheidswezen/de verpleging populair zijn, en het werken met kinderen en in de techniek. Vaak zijn dit beroepen die de Geduldete ook voorheen (in het land van herkomst) uitoefende.

Er zijn geen opleidingsinstituten specifiek gericht op Geduldeten. Wel zijn er meerdere netwerken in het land die op regionaal/ lokaal niveau (sterke) contacten hebben met potentiële werkgevers en met vluchtelingen/Geduldeten, en hen met elkaar verbindt. Deze netwerken bieden werkgevers en Geduldeten ook toegang tot informatie over de rechten en mogelijkheden van Geduldeten om te werken, en wat hiervoor nodig is.

Een van de geïnterviewden geeft aan dat Geduldeten niet zozeer een aantrekkelijke groep zijn voor werkgevers, maar zeker ook niet oninteressant. In sommige beroepen zijn namelijk (extra) vakkrachten nodig.

Voor de Ausbildungsduhlung gelden overigens speciale rechten. In dit geval mag een Geduldete de beroepsopleiding (die in de regel 3 jaar duurt) afmaken en, indien succesvol afgerond, daarna nog twee jaar in Duitsland blijven (om werkervaring op te doen).

Tot slot, ook aan Geduldeten zonder officieel identiteitsbewijs (waarbij het land van herkomst niet meewerkt aan het verstrekken van informatie) biedt Duldung de mogelijkheid een beroepsopleiding te volgen of te werken. Een van de voorwaarden is wel dat zij meewerken om het identiteitsbewijs te verkrijgen. Andere voorwaarden zijn dat Geduldeten geen criminele achtergrond mogen hebben, de Duitse taal voldoende beheersen, en dat Geduldeten met de opleiding (in de toekomst) of het werk in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien.

Perspectief op permanent verblijf

Geduldeten kunnen na acht jaar verblijf in Duitsland een aanvraag doen voor permanent verblijfsrecht. Dan wordt gekeken naar wat voor werk iemand heeft (bij voorkeur een contract voor onbepaalde tijd, en minstens 0,31 fte werk) en of iemand zelfstandig kan voorzien in het eigen levensonderhoud.⁶ Ook moet hij/zij de Duitse taal op minimaal A2-niveau beheersen.

Voor een gezin met kinderen geldt dat de ouders in staat moeten zijn om in hun levensonderhoud en dat van hun kinderen te voorzien. Pas dan kan een verblijfsvergunning voor de kinderen aangevraagd worden.

Het is lastig om zicht te krijgen op het aandeel Geduldeten dat uiteindelijk een permanent verblijfsrecht krijgt.

Hoe zien de mogelijkheden van Geduldeten er in de praktijk uit?

Net als bij besluiten omtrent de toewijzing van een Duldung, geldt ook dat de immigratiediensten van de deelstaten een

5 Pro Asyl (10 augustus 2016). Rechtliche Veränderungen für Geduldete (Stand: August 2016).

6 De norm hiervoor is €1.100,- netto per maand. Het minimumloon is €8,85 per uur. Met voltijd werk verdient een Geduldete dan ongeveer €1.200,- netto per maand.

beslissende rol hebben op het gebied van werk en opleiding. Toestemming van de immigratiedienst is nodig voor het kunnen volgen van een (beroeps)opleiding en voor het hebben van betaald werk. Los van de standaard vereisten waaraan een Geduldete moet voldoen – geen criminele achtergrond; de Geduldete moet meewerken aan vereisten voor terugkeer naar land van herkomst; voldoende beheersing van de Duitse taal; garantie dat de Geduldete hiermee (later) in eigen levensonderhoud kan voorzien⁷ – gaan deelstaten in de praktijk verschillend om met het al dan niet toestemming geven voor werk en/of een (beroeps)opleiding. Het verschilt ook per deelstaat tot hoelang voor het verwachte moment van terugkeer een Geduldete nog aan een (beroeps)opleiding kan beginnen of betaald werk kan verrichten.

Verder is er een aantal praktische problemen voor Geduldeten. Geduldeten moeten – net als iedereen – aan bepaalde kwalificaties voldoen om een beroepsopleiding te volgen en om te kunnen werken. Een van de vereisten is voldoende beheersing van de Duitse taal. Meestal is B1-niveau (en soms A2-niveau) nodig om een opleiding te kunnen volgen. Er is echter geen financiering voor taalonderwijs voor Geduldeten, aldus een van de geïnterviewden. Als Geduldete moet je zelf zorgen dat je de taal kunt leren, en eventuele kosten zijn voor eigen rekening. Eventueel kun je kijken als Geduldete of de lokale/regionale netwerken voor vluchtelingen en Geduldeten iets kunnen betekenen.

Wanneer een Geduldete via een werkgever een beroepsopleiding volgt, betaalt het bedrijf de opleiding. In andere gevallen kunnen Geduldeten een extra toelage ontvangen, indien dit wordt goedgekeurd door de immigratiedienst. Er zijn echter gevallen waarin Geduldeten een opleiding hebben afgebroken, aldus een van de geïnterviewden, omdat ze geen extra toelage hebben ontvangen en als gevolg daarvan niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien.

Volgens de geïnterviewden gaat het erom dat je als Geduldete je kans benut, bijv. door een beroepsopleiding te beginnen voor een sector waar een tekort aan arbeidskrachten bestaat. Geduldeten die hun kansen grijpen, kunnen die kansen ook krijgen. Wel hangen de kansen ook af van de mogelijkheden/middelen die de deelstaat biedt; dit kan binnen Duitsland erg verschillend zijn.

Tegelijkertijd geeft een van de geïnterviewden aan dat in de praktijk discriminatie op basis van huidskleur in Duitsland

voorkomt. Ook Geduldeten hebben hiermee te maken. Hierdoor is het lastiger om bij bedrijven geaccepteerd te worden.

Kosten en financiering van Duldung

De kosten van Duldung zijn gelijk aan de uitgaven aan sociale voorzieningen van Geduldeten, aldus een van de geïnterviewden. Tot vijftien maanden na asielaanvraag is voor de hoogte van de voorzieningen de vreemdelingenwet leidend. Na deze periode – als de Geduldete nog steeds in Duitsland verblijft (omdat hij/zij niet kan terugkeren naar het land van herkomst) – krijgt hij/zij de standaard sociale voorzieningen volgens het Sociaal Wetboek van Duitsland.⁸ Elke deelstaat heeft een eigen financiële regeling voor deze kosten.

Bedoelde en onbedoelde effecten

We hebben in de interviews ook gevraagd naar bedoelde en onbedoelde effecten van Duldung. Wat zijn effecten van Duldung op Geduldeten zelf, en op hun families? En welke effecten heeft het op de Duitse overheid?

In de praktijk komt het weinig voor dat mensen nog worden teruggestuurd als ze twee jaar Geduldete zijn, aldus een van de geïnterviewden.

De gevolgen van Duldung verschillen al naar gelang de achtergrond en positie van de Geduldete zelf, aldus de experts. Enerzijds is er een groep (met name alleenstaande jonge mannen) die met Duldung perspectief heeft op werk en zicht heeft op een mogelijke permanente verblijfsvergunning. Voor hen kan Duldung goed uitpakken.

Toch zijn er ook negatieve effecten van Duldung op de Geduldeten, die de experts met ons hebben gedeeld.

Duldung brengt voor Geduldeten onzekerheid met zich mee. Het duurt minimaal acht jaar voordat een Geduldete een aanvraag voor een permanente verblijfsvergunning kan doen. In de tussentijd hangt de mogelijkheid dat een Geduldete alsnog moet terugkeren, bijvoorbeeld omdat het land van herkomst opeens de juiste papieren verstrekt, als een zwaard van Damocles boven het hoofd van de Geduldete, aldus een van de geïnterviewden.

7 Zie o.a. Dienelt, K. (13 september 2016). Duldung: Was ist eine Duldung und mit welchen Rechten ist sie verbunden?

8 Pro Asyl (10 augustus 2016). Rechtliche Veränderungen für Geduldete (Stand: August 2016).

Het komt voor, aldus een geïnterviewde, dat Geduldeten na jaren gewerkt te hebben, opeens papieren krijgen om uit te reizen. De voordelen waar deze Geduldeten op hebben gehoopt na jarenlang energie te hebben gestoken in stappen van hun integratieproces, vallen zo in één klap weg.

Daarnaast levert het feit dat je als Geduldete je opleiding goed moet doen, je als je kunt werken moet werken en in je eigen levensonderhoud moet kunnen voorzien veel druk op voor Geduldeten. Ook kan het volgens een van de geïnterviewden gebeuren dat (families uit) herkomstlanden druk op de Geduldete leggen om te werken en om geld te sturen.

Ook gezinshereniging is pas mogelijk bij een verblijfsvergunning; bij een aanvraag is de Geduldete dus al een lange periode in Duitsland verbleven. In deze lange periode zijn de kinderen die een Geduldete naar Duitsland wil laten nareizen, in veel gevallen al meerderjarig geworden. Gezinshereniging kan in dat geval alleen plaatsvinden als de Geduldete ook in het levensonderhoud van de meerderjarige kinderen kan voorzien en als deze kinderen de Duitse taal voldoende beheersen. Deze aanvullende eisen verkleinen de kans op gezinshereniging en versterken de onzekerheid over gezinshereniging.

Bovendien kunnen bedrijven het, ondanks de krapte in bepaalde sectoren op de arbeidsmarkt, moeilijk vinden om mensen aan te nemen wanneer een Duldung slecht voor zes maanden of korter wordt uitgegeven – het is onzeker hoelang de persoon nog in Duitsland zal verblijven. Dit maakt het moeilijker voor Geduldeten om betaald werk te vinden en op deze manier hun positie te verstevigen, zodat ze later in aanmerking kunnen komen voor een permanente verblijfsvergunning.

Tot slot, zo geeft een van de geïnterviewden aan, komt het voor dat Geduldeten worden uitgebuit, wanneer een Geduldete bijvoorbeeld maar €3,- per uur verdient.

Anderzijds is er ook een grote groep Geduldeten die niet kan werken: mensen die oud zijn, ziek en/of getraumatiseerd. Zij zijn niet in staat om perspectief op te bouwen door actief te werken en/of een opleiding te volgen.

Voor de Duitse overheid lijkt Duldung effectief te werken, in de zin dat de regering meer controle heeft op de groep van afgevoerde asielzoekers die niet kunnen terugkeren, en dat er (waarschijnlijk) minder mensen illegaal in Duitsland verblijven doordat Duldung het recht biedt op sociale voorzieningen.

Desalniettemin zijn er volgens een van de geïnterviewden alsnog mensen die illegaal in Duitsland verblijven omdat ze geen

Duldung (meer) kunnen krijgen en moeten terugkeren naar het land van herkomst (en dus onderduiken).

Een van de geïnterviewden geeft ook aan er ook misbruik gemaakt wordt van Duldung. Wanneer iemand niet zo ernstig ziek is als het lijkt, of wanneer iemand bepaalde papieren achterhoudt, of wanneer een vrouw zwanger wordt, zodat ze niet meer kan vliegen.

Tot slot, geïnterviewden geven aan dat Duitsland is het enige land in Europa is dat (via Duldung) sociale voorzieningen kan verlenen aan mensen van wie de asielaanvraag is afgewezen. Dit maakt Duitsland een aantrekkelijker land voor asielzoekers om asiel aan te vragen, in vergelijking met andere Europese landen.

Conclusie

Het Duitse Duldung beleid biedt uitgeprocedeerde asielzoekers, die niet terug kunnen naar het land van herkomst, de mogelijkheid om legaal in Duitsland te verblijven. Geduldeten hebben, indien zij daartoe in staat zijn, de mogelijkheid om in Duitsland te werken of een opleiding te volgen (gefinancierd door de werkgever of door de Geduldete zelf). De mogelijkheden die Geduldeten hebben kunnen in de praktijk per deelstaat erg verschillen. Wanneer na acht jaar verblijf het nog steeds onmogelijk is om terug te keren naar het land van herkomst, kunnen Geduldeten een aanvraag doen voor permanent verblijfsrecht. Duldung brengt echter ook onzekerheid met zich mee. Zo kan een Geduldete geen gezinshereniging aanvragen. Ook zijn sommige werkgevers terughoudend met het aannemen van Geduldeten. Voorliggende nadere verkenning, op basis van vragen van beleidsmakers in gemeentes, kan wellicht perspectieven of aanknopingspunten bieden voor verdere beleidsontwikkeling op dit gebied in Nederland.

Samenvatting

Dit onderzoek is een nadere verkenning van Duldung, op basis van interviews met Duitse experts en een aanvullende documentstudie. Het onderzoek geeft onder andere inzicht in wat Duldung is, wat de mogelijkheden zijn van Geduldeten in Duitsland, en welke bedoelde en onbedoelde effecten Duldung volgens de geïnterviewden heeft.

Duldung (letterlijk vertaald: tolerantie) biedt in Duitsland de mogelijkheid o.a. aan uitgeprocedeerde asielzoekers en die niet terug kunnen naar het land van herkomst de mogelijkheid om tijdelijk legaal in Duitsland te verblijven. Iemand met een Duldung

heeft tijdelijk uitstel van terugkeer naar het land van herkomst en wordt meestal uitgegeven of verlengd voor zes maanden of kortere tijd.

Er zijn verschillende vormen van Duldung die de Duitse overheid in sommige gevallen moet afgeven (wanneer het praktisch of juridisch onmogelijk is voor een persoon om uit te reizen; verreweg de meest voorkomende reden voor Duldung). In een aantal gevallen mag de overheid Duldung afgeven (zoals wanneer iemand een beroepsopleiding volgt). De toepassing van dit beleid is niet eenduidig en verschilt per deelstaat.

Er zijn ca. 163.000 Geduldeten in Duitsland. Bijna 30% van deze groep zijn kinderen. Geduldeten hebben rechten op het gebied van wonen, toegang tot sociale voorzieningen, werk en opleiding en – na verloop van tijd en onder bepaalde voorwaarden – perspectief op verblijf.

Geduldeten wonen zoveel mogelijk in zelfstandige woningen. Vanwege het tekort aan woningen wonen Geduldeten in de praktijk vaak met elkaar samen in een huis met gedeelde voorzieningen. Ook hebben Geduldeten recht op basisvoorzieningen (zoals onderdak, kleding en eten). In de praktijk worden deze veelal in geld (en niet in natura) uitgekeerd.

Na drie maanden vanaf het moment van asielaanvraag mogen vreemdelingen (en dus ook Geduldeten) werken. In de regel krijgen zij betaald volgens het minimumloon. Geduldeten zijn grotendeels werkzaam in (instap-) beroepen waarvoor geen kwalificaties nodig zijn (met betrekking tot opleidingsniveau).

Geduldeten mogen ook een (beroeps)opleiding volgen. Dit kan een door de staat erkende (beroeps)opleiding zijn, of een opleiding bij een werkgever die de Geduldete hiermee in dienst neemt (en waarbij de Geduldete beroepsplichtig is). Vaak zijn Geduldeten werkzaam in beroepen die de Geduldete ook voorheen (in het land van herkomst) uitoefende, of in ieder geval in die sectoren waar (extra) vakkrachten nodig zijn.

Netwerken op regionaal/lokaal niveau brengen potentiële werkgevers en met Geduldeten met elkaar in contact. Een vorm van Duldung (Ausbildungsduldung) stelt de Geduldete in staat om de beroepsopleiding (die in de regel 3 jaar duurt) af te maken en, indien succesvol afgerond, daarna nog twee jaar in Duitsland blijven (om werkervaring op te doen).

Zodra een Geduldete de mogelijkheid heeft om uit te reizen naar het land van herkomst, het arbeidscontract beëindigd en wordt de terugkeer naar het land van herkomst ingezet.

Als die mogelijkheid voor terugkeer na acht jaar verblijf er nog niet is, kunnen Geduldeten in Duitsland een aanvraag doen voor permanent verblijfsrecht. Dan wordt gekeken naar wat voor werk iemand heeft en of iemand zelfstandig kan voorzien in het eigen levensonderhoud en dat van hun eventuele kinderen. Ook moet hij/zij de Duitse taal op minimaal A2-niveau beheersen. Onduidelijk is het aandeel Geduldeten dat uiteindelijk een permanent verblijfsrecht krijgt.

In de praktijk kunnen de mogelijkheden van Geduldeten per deelstaat verschillen. Net als bij besluiten omtrent de toewijzing van een Duldung, geldt ook dat de immigratiediensten van de deelstaten een beslissende rol hebben op het gebied van werk en opleiding. Ook gaan deelstaten verschillend om met tot wanneer voor het verwachte moment van terugkeer een Geduldete nog aan een (beroeps)opleiding kan beginnen of betaald werk kan verrichten. Daarnaast is er een aantal praktische problemen voor Geduldeten. Als Geduldete moet je zelf zorgen dat je de taal kunt leren (vaak is B1 nodig voor een opleiding), en eventuele kosten zijn voor eigen rekening. Wanneer een Geduldete via een werkgever een beroepsopleiding volgt, betaalt het bedrijf de opleiding. Het uitblijven van een extra toelage kan ertoe leiden dat Geduldeten hun opleiding moeten afbreken omdat ze niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien. Duldung biedt in principe kansen voor degenen die ze grijpt, daarbij geldt wel dat de kansen per deelstaat erg kunnen verschillen.

Tegelijkertijd komt ook discriminatie van Geduldeten op de arbeidsmarkt voor, op basis van huidskleur, aldus een van de geïnterviewden. In verband met politieke ontwikkelingen in Duitsland en de veranderingen in de uitvoering van het Duldung beleid in de deelstaten, wordt het steeds moeilijker, aldus deze expert, om Geduldeten naar opleiding of werk te begeleiden.

Tot vijftien maanden na asielaanvraag is de vreemdelingenwet leidend voor de hoogte van de voorzieningen. Na deze periode krijgt de Geduldete de standaard sociale voorzieningen volgens het Sociaal Wetboek van Duitsland. Elke deelstaat heeft een eigen financiële regeling voor deze kosten.

De gevolgen van Duldung verschillen al naar gelang de achtergrond en positie van de Geduldete zelf, aldus de experts. Enerzijds is er een groep (met name alleenstaande jonge mannen) die met Duldung perspectief heeft op werk en zicht heeft op een mogelijke permanente verblijfsvergunning. Voor hen kan Duldung goed uitpakken. Anderzijds is er ook een grote groep Geduldeten die niet kan werken: mensen die oud zijn, ziek en/of getraumatiseerd. Zij zijn niet in staat om perspectief op te bouwen door actief te werken en/of een opleiding te volgen.

Negatieve effecten van Duldung op de Geduldeten, die de experts met ons hebben gedeeld zijn onder andere de onzekerheid die Duldung met zich meebrengt. Het duurt minimaal acht jaar voordat een Geduldete een aanvraag voor een permanente verblijfsvergunning kan doen. In de tussentijd blijft de mogelijkheid bestaan dat een Geduldete alsnog moet terugkeren, bijvoorbeeld omdat het land van herkomst opeens de juiste papieren verstrekt.

Daarnaast ervaren Geduldeten veelal druk omdat er op verschillende vlakken (onderwijs, werk, levensonderhoud) veel van ze verwacht wordt. Soms komt de druk van de familie in de landen van herkomst (om hen geld te sturen).

Gezinshereniging is pas mogelijk bij een verblijfsvergunning. Doordat het acht jaar kan duren voordat je daar een verzoek toe kan indienen kan het zijn dat kinderen intussen meerderjarig zijn geworden, waardoor dan andere regels gelden voor gezinshereniging (De Geduldeten moet ook hen dan in levensonderhoud kunnen voorzien en zij moeten de Duitse taal voldoende beheersen. Deze aanvullende eisen verkleinen de kans op gezinshereniging en versterken de onzekerheid over gezinshereniging.

Bovendien zijn bedrijven soms moeilijker met het in dienst nemen van Geduldeten, gezien het feit dat Duldung steeds verlengd moet worden. Het komt voor dat Geduldeten worden uitgebuit door te werken tegen zeer lage vergoedingen (ver onder het minimumloon).

Ondanks genoemde nadelen van Duldung, biedt Duldung uitgeprocedeerde asielzoekers die niet terug kunnen naar het land van herkomst, kansen om maatschappelijk te participeren. Duldung draagt er ook aan bij dat de Duitse overheid meer controle heeft op deze groep doordat zij bij de overheid in beeld blijven. Vermoedelijk zijn er vanwege Duldung in Duitsland minder mensen, die illegaal in het land verblijven. Hiermee biedt Duldung mogelijk interessante perspectieven of aanknopingspunten voor het Nederlandse beleid.

Bijlage: Vragen van Nederlandse beleidsmakers ten aanzien van Duldung aan Duitse experts

A ALGEMEEN DEEL

Doel

1. Wat is het doel van *Duldung*?
2. Hoe verhouden integreren in de Duitse samenleving en mogelijke terugkeer zich tot elkaar in relatie tot *Duldung*?
3. In hoeverre is er in de Duitse samenleving draagvlak voor *Duldung*?

Doelgroep

4. Hoe groot is de groep *Gedulden* ongeveer?
5. Mensen met welke nationaliteiten hebben (met name) een *Duldung*?
6. Voor welke mensen biedt *Duldung* met name kansen?
 - a. Voor welke mensen niet?
7. Zijn er mensen die geen gebruik maken van *Duldung* en daarom onzichtbaar zijn voor de Duitse overheid?
8. Waarom wordt risicovervolging in eigen land ook als criterium omschreven in het beleid om in aanmerking te komen voor *Duldung*? Dan zou je toch sowieso een verblijfsvergunning moeten krijgen?

Financiering

1. Wat zijn de kosten van *Duldung*?
2. Wie betaalt de kosten van *Duldung*?

Bedoelde en onbedoelde effecten van Duldung

3. Hoe pakt *Duldung* in de praktijk uit?
 - a. Wat is er positief aan?
 - b. Wat is er negatief aan?
4. Wat zijn de effecten van *Duldung* (bedoeld en onbedoeld)?
 - a. Bv op toename van school/arbeidsparticipatie, vrijwillige en gedwongen terugkeer van uitgeprocedeerde asielzoekers, op de Duitse economie?
5. In hoeverre leidt *Duldung* tot perverse prikkels?
 - a. Voorbeeld: Zijn er bv. Duitse bedrijven of landen van herkomst die gebruik maken van *Duldung* als een manier om aan (geschoolde) arbeidskrachten te komen?

B SPECIFIEK DEEL

Onderwijs

1. Hoeveel *Gedulden* volgen een opleiding op dit moment?
2. Om wat voor opleidingen gaat het dan met name?
3. Zijn er opleidingsinstituten die zich specifiek richten op mensen die onder *Duldung* vallen?
4. Zijn er organisaties die bemiddelen tussen mensen met *Duldung* en bedrijven/scholen (bv vanwege taalbarrière)?
5. Wat zijn beslissingscriteria voor het mogen volgen van een opleiding?
6. Wie betaalt voor onderwijs gedurende de eerste 15 maanden zolang de persoon valt onder asielzoekerswet?
7. Hoe gaat het met de groep *Gedulden* die geen opleiding volgen of werk hebben, maar een *Duldung* hebben omdat ze bijv. nog geen paspoort hebben? Welke mogelijkheden hebben zij wat betreft dagelijkse activiteiten?

Werk

1. Hoeveel *Gedulden* hebben werk op dit moment?
2. Om welk werk gaat het met name?
3. In hoeverre is de doelgroep van *Gedulden* een aantrekkelijke groep voor werkgevers om in dienst te nemen?
4. Wat is allemaal van invloed op de kans dat je met *Duldung* aan de slag kunt? Bijv. taalvaardigheid en opleidingsniveau
5. Waarom mag je met *Duldung* pas vanaf 3 maanden werken?
 - a. Wanneer begint die 3 maanden-termijn, al direct bij aanvraag van *Duldung* of pas bij ontvangst van *Duldung* (dus eigenlijk 3 maanden na je aanvraag, dan mag je in totaal 6 maanden niet werken?).
6. Zijn er ook evt. perverse bijverschijnselen van *Duldung*? Bv. Verwachtingen van familie in het land van herkomst om geld te verdienen en over te maken?
7. Hoe gaat het met de groep *Gedulden* die geen opleiding volgen of werk hebben, maar een *Duldung* hebben omdat ze bijv. nog geen paspoort hebben? Welke mogelijkheden hebben zij wat betreft dagelijkse activiteiten?

Wonen

1. Klopt het dat asielzoekers op basis van de Königsteiner Schlüssel over Duitsland worden verdeeld? Wat betekent dat voor de woon-/verblijfplaats van *Gedulden* (in de politiek en in de praktijk)?
2. Hoe krijgen *Gedulden* een (gemeenschappelijke) woning toegewezen?
3. In wiens handen zijn deze (gemeenschappelijke) woningen?
4. Zijn er wachtlijsten?
5. Hoe pakt het verplicht samenwonen in gemeenschappelijke woningen uit in de praktijk? In hoeverre geeft dit problemen?

Sociale voorzieningen

1. Hoe worden basisvoorzieningen (zoals onderdak, kleding, eten) uitgekeerd? In geld of natura?
2. Kun je met een *Duldung* geld lenen bij een bank?

Perspectief op verblijf

1. Hoeveel mensen krijgen uiteindelijk verblijfsrecht? Welk percentage van totaal aantal *Gedulden* ongeveer?
2. Op basis waarvan wordt bepaald of iemand aan de Duitse normen en waarden voldoet?
3. Wat is de norm bij het kunnen voorzien in levensonderhoud?
4. Wat gebeurt er met *Gedulden* op grond van medische indicatie en ouderen die niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien, maar nog steeds een *Duldung* hebben? Tot hoelang

kan *Duldung* verlengd worden en wordt deze omgezet naar een permanente verblijfsvergunning?

5. Klopt het dat je voor kinderen eerder een verblijfsvergunning kunt aanvragen dan voor volwassenen?
6. Gaat dit om jongeren als deel van een gezin of alleen voor alleenstaande jongeren?
7. Als je op basis van een *Ermessensduldung* in Duitsland verblijft en na afloop niet vertrekt, wat gebeurt er dan?
8. Wat wordt verstaan onder 'niet meewerken aan uitzet'?

C. AFRONDEND

1. Hoe verhoudt het *Duldungs*beleid zich tot buurlanden en 'Europa'? [alleen als interviewer inschat dat expert daar wat over wil/kan zeggen]
2. Zijn er rapporten over het *Duldung* beleid, die informatie bieden over bereik en effect van *Duldung*? Zo ja, is deze toegankelijk en waar kunnen wij deze opvragen?
3. Overige opmerkingen en/of suggesties en/of documenten, die geïnterviewde met interviewer over dit onderwerp wil delen, maar die in het interview nog niet aan de orde zijn gekomen.

Bijlage: Geïnterviewde experts en geraadpleegde literatuur

EXPERTS:

- Dhr. Klaus Dienelt, bestuursvoorzitter Darmstadt en uitgever van het internetportaal www.migrationsrecht.net
- Dhr. Volker Maria Hügel, projectleider project Qualifizierung der Flüchtlingsberatung bij GGUA Flüchtlingshilfe (Gemeinnützige Gesellschaft zur Unterstützung Asylsuchender e.V.)
- Dhr. Wolfgang Hellwig, ten tijde van het onderzoek projectleider bij het MiSO Netwerk Hannover e.V.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR:

Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF) (2016). *Hochschulzugang und Studium von Flüchtlingen. Eine Handreichung für Hochschulen und Studentenwerke*. Niestetal: Silber Druck oHG.

Dienelt, K. (13 september 2016). *Duldung: Was ist eine Duldung und mit welchen Rechten ist sie verbunden?* In: Bundeszentrale für politische Bildung. Website: <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/233846/definition-fuer-duldung-und-verbundene-rechte?p=all> (geraadpleegd op 29 augustus 2018)

Flüchtlingsrat Niedersachsen (2018). *Droht die Abschiebung oder muss/kann eine Duldung erteilt werden?* In: Leitfaden für Flüchtlinge in Niedersachsen (Stand: 15. März 2018), pp. 120-130. Website: https://www.nds-fluerat.org/wp-content/uploads/2009/02/Leitfaden_Stand_03_2018.pdf (geraadpleegd op 29 augustus 2018)

Gesetz über den Aufenthalt, die Erwerbstätigkeit und die Integration von Ausländern im Bundesgebiet (Aufenthaltsgesetz - AufenthG):

- § 25b Aufenthaltsgewährung bei nachhaltiger Integration. Website: https://www.gesetze-im-internet.de/aufenthg_2004/_25b.html (geraadpleegd op 29 augustus 2018)
- § 60a Vorübergehende Aussetzung der Abschiebung (Duldung). Website: https://www.gesetze-im-internet.de/aufenthg_2004/_60a.html (geraadpleegd op 29 augustus 2018)

Hartig, S., Hartwich, E., Storbeck, J. & Kempe, S. (2017). *Integration von Flüchtlingen in Ausbildung und Beschäftigung. Leitfaden für Unternehmen*. Berlin: Deutscher Industrie- und Handelskammertag.

Hohlfeld, T. (2 februari 2018). *IST-Zahlen in Deutschland lebender Flüchtlinge, Angaben des AZR (Ende 2017)*. Website:

https://www.nds-fluerat.org/wp-content/uploads/2018/04/Vermerk_IST-Zahlen_End-2017_LINKE_Tabelle2-1.pdf (geraadpleegd op 29 augustus 2018)

Kraft, J. (21 april 2016). *Welche verschiedenen Schutzformen können im Asylverfahren erteilt werden?* In: Bundeszentrale für politische Bildung. Website: <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/224699/schutzanspruch-im-deutschen-asylverfahren?p=all> (geraadpleegd op 29 augustus 2018)

Pro Asyl (10 augustus 2016). *Rechtliche Veränderungen für Geduldete (Stand: August 2016)*. Website: https://www.proasyl.de/wp-content/uploads/2015/12/Papier_RechtlicheVeränderungenfürGeduldete.pdf (geraadpleegd 29 augustus 2018)

Semenova, J. & Gopalakrishnan, M. (25 juli 2016). *What happens with rejected asylum applicants who are not deported?* In: Deutsche Welle. Website: <https://www.dw.com/en/what-happens-with-rejected-asylum-applicants-who-are-not-deported/a-19426155> (geraadpleegd op 29 augustus 2018)

Statistisches Bundesamt (Destatis) (2018). *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ausländische Bevölkerung Ergebnisse des Ausländerzentralregisters*. Fachserie 1 Reihe 2, 2017.

Voigt, C. (6 april 2018). *Sicherung des Lebensunterhalts während einer Ausbildung für junge Menschen mit Aufenthaltsgestattung oder Duldung*. Berlin: Der Paritätische Gesamtverband.

Weiser, B. (2016). *Recht auf Bildung für Flüchtlinge. Rahmenbedingungen des Zugangs zu Bildungsangeboten für Asylsuchende, Schutzberechtigte und Personen mit Duldung (schulische oder berufliche Aus- und Weiterbildung)*. Berlin: USE gGmbH.

Kennisplatform Integratie & Samenleving

Colofon

Financier: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Auteurs: Drs. C.G.M. Tinnemans
A.M.L. van der Hoff, MSc
Met medewerking van Dr. H.B. Jonkman
Dr. L.B.E. van Hal
E.M.B. Horrevorts, MSc
Foto omslag: Hollandse Hoogte : Joris van Gennip
Ontwerp: Design Effects
Uitgave: Kennisplatform Integratie & Samenleving
P/a Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Integratie & Samenleving: <http://www.kis.nl>.

ISBN 978-90-5830-933-4

© Kennisplatform Integratie & Samenleving, Utrecht 2019
Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.
The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

KENNISPLATFORM INTEGRATIE & SAMENLEVING

Kennisplatform Integratie & Samenleving doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, de [nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

